

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на доц. д-р Иван Първев:

Югоизточна Европа в немските политически списания от XVIII век

(От Сремски Карловци до Свищовския мир, 1699-1791 г.)

от проф. д. и. н. Надя Данова

Различните аспекти на взаимоотношенията между Централна и Югоизточна Европа фокусират вниманието на историците отдавна, без обаче, разбира се, да може да се твърди, че са изчерпани възможностите за ново познание в това поле. Една от несъмнено интересните теми, която чакаше, и, вярвам, намери сега своя изследовател, е тази за “балканската проблематика” в немскоезичните журнали през XVIII век. Пред нас са резултатите от един нов поглед към важния за Европа XVIII век, който е нов не само за българската историография, но и за учените от другите страни. На практика постигнатото от съвременните немски и австрийски автори в изучаването на различните проблеми, свързани с периодичния печат и Просвещението, подготвя почвата за появата на предложения за рецензия труд на доц. д-р Иван Първев, тъй като то помага на автора за по-пълноценното осмисляне на огромния масив от извори, на който се опира той. А в случая става дума за изключително богата изворова база, която до този момент не е оползотворена, нито с оглед на австрийската и немската история, нито във връзка с историята на Балканите през XVIII век.

Основен извор за автора са германоезичните политически списания от XVIII век, които до сравнително късно са привличали вниманието на историците главно с оглед на въпросите, свързани с техните издатели, автори, тиражи и пр., докато съдържанието им е обсъждано единствено с оглед някои проблеми на Просвещението или образа на Америка, Русия и Франция в тях. В нашия случай авторът пристъпва към темата с пълното съзнание за възможностите, които тя крие не само с това да бъде оползотворен един нов извор за балканската история, но и с перспективата да се проникне в процеса на менталната трансформация на немското общество в десетилетията предшествали големия обрат от 1789 г. Поради това и формулираните от него изследвателски цели включват както анализа на конкретното съдържание на материалите за земите на юго-изток от Хабсбургската монархия, така и опита да се даде отговор на въпроси, засягащи немските представи за Европа и нашия регион. Направените от автора териториални и хронологически ограничения са напълно основателни и те са съобразени с решаващата в европейската история 1789 г. и с обхвата на използваната изворова база. Издирени и проучени са политически журнали, съхранявани в немските библиотеки, като в този масив от извори не са включени швейцарските и австрийските периодични издания. Убедителна е и избраната от автора структура на труда, която позволява да бъдат обсъдени важни за изясняването на темата досегашни постижения в научните дирения и същевременно да бъде надградено ново над познатото.

С оглед на целите на изследването авторът напълно уместно се спира в уводната част на своя текст на въпроса за същността на немските журнали от XVIII век, на характера на тяхната потенциална читателска публика, като подчертава, че разглежданите журнали са били предназначени за образованите хора. Обръща се и внимание на феномена Читателски общества за образованите хора, които са били място за четене и дискусии, а също и на функциите на цензурата като задържащ фактор. Основателно се отделя място на въпроса за общественото мнение през XVIII век, както и на важната роля, която изиграват списанията за разпространението на идеите на Просвещението. От особено голям интерес за мен бяха страниците, посветени на *Nomus politicus* - именно онзи сектор от читателската публика, за която са предназначени политическите списания. Става дума за определената от Хабермас като

“политически разсъждаваща аудитория” и за носителите на “политическата публичност”. Тя включва представители на различни социални групи, като това са “политически пълнолетни граждани”, които в навечерието на новото време са особено активни в Европа. Напълно уместно се прави разграничение между възгледите на “политическия мъж” и общественото мнение, като се подчертава, че хомо политикус играе роля при формирането на общественото мнение. За мен е убедително и твърдението на автора, че големите промени, които настъпват в Европа през XIX век по отношение на публичността, когато се дава думата на всички социални групи, биха били немислими без съществуването на хомо политикус през XVIII век. Пак в уводната част на работата са характеризирани политическите списания като исторически извор, като се подчертава, че за разлика от вестниците те имат функцията не да дават нови сведения, а в повечето случаи да обсъждат вече познати факти. Те свидетелстват за информационното равнище, на което се е намирала обществеността в Свещената империя от XVIII век и по тях може да се съди за образите и пространствата за тогавашния читател.

Следващият голям въпрос, на който авторът фокусира вниманието си, са самите събития, които са свързани с европейско-османските отношения и които са намерили отражение в немските журнали. Авторът подчертава, че немските журнали отразяват всички промени в рамките на европейско-османските отношения през годините на война и мир през XVIII век, по-точно до сключването на Свищовския мир през 1791 г., като отбелязва, че списанията показват как постепенно съзнанието на европейците се освобождава от страховете пред османците. Проследени са различните тенденции в оценките на политиката на владетелите на Истанбул. Отражено е вниманието на немските журнали и към събитията в османската столица и в султанския двор. Подчертано е същевременно, че политическите журнали свидетелстват за възможностите за лесно реактивиране на страховете от османците. Авторът обръща внимание на факта, че журналите откликват и на всички сътресения, които настъпват пред този период в отношенията между Османската империя и Франция или някоя друга европейска страна, имащи в една или друга степен своята връзка и с взаимоотношенията на немския свят с Истанбул. С умението на познавач на епохата авторът извлича от списанията онези факти, които разкриват различните нюанси в настроенията в Свещената империя, последвали събитията на фронта. Изложението е раздвижено и интересно и смея да призная, че аз, която нямам вкус към политическата история, се забавлявах искрено от начина, по който е поднесена фактологията .

Втората основна част от труда е посветена на проблема за образите на Югоизточна Европа в немските журнали през XVIII век. Подчертава се, че обект на внимание за немските политически списания са главно събитията на Балканите, а не основните актьори на политическата сцена. Тази констатация се обяснява с факта, че през по-голямата част от XVIII век Югоизтокът се възприема като източник на опасност. Изтъкнато е същевременно, че през епохата на Просвещението и на немска почва се проявява жаждата да се изследва новото и непознатото. Така освен за османците и техните владетели в немските списания се помества и информация за албанци, сърби, българи и власи. Приемам предложението от автора за изучаване на различните образи, който дава възможност да се изгради една цялостна представа за информацията от всички политически журнали. За мен е приемлива и избраната от него подредба на “югоизточноевропейските образи” в зависимост от количеството на сведенията за отделните народи в журналите.

Водещо място сред тези образи заема, естествено, образът на османците. Подчертано е, че този образ, обхващащ както елитите, така и обикновените мюсюлмани, е противоречив и в силна зависимост от хода на отношенията между Виена и Истанбул. Откроява се и ролята на взаимоотношенията между

Хабсбургите и Франция, които също слагат своя отпечатък върху образотворчеството на немските журналисти. От особен интерес за мен беше наблюдението, че издателите на политическите журнали от онова време не са били на ясно с това, какво точно трябва да се разбира под понятието “Европа” и че то не изразява противопоставяне между християнската общност и султанската империя. Отбелязва се, че на места османците се определят като “европейци”, а държавата им като “европейска”. Авторът заключава, че издателите на политическите списания разбират Европа по-скоро като неутрален географски термин, който може да включва и земите на султана. Характеризиран е и образът на албанците, които са описани като неспокоен и много войнствен народ. За разлика от отрицателната котонация, съдържаща се в образа на албанците, образът на сърбите т. н. “расци” е по-скоро в положителни тонове. В образа на власите преобладават тъмните тонове, като за това допринася и неправилното причисляване към тях на фанариотския княз Ипсилантис, обрисуван като крайно алчен. Много интересни са наблюденията и интерпретациите на автора по повод на формирането на изцяло позитивния образ на черногорците, който изпълнява ролта на непобедимия положителен герой, поради което този образ е изцяло позитивен. Този народ, който е възприеман като един Давид, борещ се с Голиат, поема ролята на типичния за епохата на Просвещението “благороден дивак” и има шанса да съсредоточи в себе си всички положителни черти включително и физическата красота.

Напълно естествено очаквах с нетърпение да прочета страниците от труда, посветени на образа на българите, които на практика не се споменават с етническото им име. В журналистите се говори главно само за България. В текста България е въведена с нейната средновековна история и с проблема за спора между Рим и Константинопол за българите. В текста се въвежда и българска топонимия като например град Варна и река Варна, а София се споменава като столица на България. България се споменава и във връзка с похода на Петър I и войната от 1737 г. Авторът изказва удивление пред констатацията, че в политическите списания не намира отражение фактът, че от края на XVII век на територията на Хабсбургската империя се прехвърлят няколко хиляди български католици от тогавашните османски владения в днешна Северозападна България. Аз бих добавила същия въпрос и по отношение на множеството православни българи, поселили си в земите на Свещената империя от западните български земи.

Авторът подчертава, че като цяло представата за българите е повърхностна, смътна и предимно свързана със събития и познания от географско естество. По същия начин се очертават нещата и при образа на молдавците, които не се споменават с етническото си име, а се говори единствено за княжество Молдавия във връзка с военни събития. Авторът въвежда в текста си и маниотите - населението на Пелопонес, споменавано във връзката с различни събития. Те са обрисувани като войнствени планинци и то изцяло в отрицателни краски. Авторът обобщава, че като цяло според немските журнали Югоизточна Европа е обитавана от диви и нецивилизовани хора.

Като отделен въпрос, към който авторът насочва вниманието си, е образът на православните християни. Подчертава се, че независимо от това, че говорим за века на Просвещението, осемнадесетото столетие си остава една професионална епоха, което намира отражение в образотворчеството. Напълно основателно се подчертава, че зад употребявания в журналистите термина “гърци” на практика се крият различните етноси на Балканите, принадлежащи към източното православие. Представени са взаимоотношенията между православието и мюсюлманското на Балканите, като е отразено неравнопоставеното положение на християните по отношение на мюсюлманите. Подчертава се нарастването на напрежението в отношенията между православни и мюсюлмани през годините на военните конфликти. Регистриран е и случай на конвертиране в исляма от 1714 г., който всъщност

се нарежда сред познатите примери на инцидентно девширмел като наказателна мярка във връзка с конкретно събитие, за каквито османистите дават информация до 1821 г.

Като отделен въпрос е обособен и този за представата за Югоизточна Европа в немските журнали. Обсъжда се въпросът до каква степен тогавашният читател е възприемал султанските владения като част от Европа и какви са политическите проекции от тези представи, свързани с икономическите интереси на европейските държави.

Заключението на работата обобщава изводите от направената “анкета” сред немските журналисти с оглед на представите им за тяхните съседи от югоизток, като се подчертава, че темата “Югоизточна Европа” присъства като самостоятелен разказ и основният интерес е насочен към османците и тяхната империя. Правят се заключения относно степента на достоверност на сведенията и се подчертава познавателната стойност на материалите с оглед на тогавшното ниво на познание. Очертано е значението на тези текстове като източник на информация за самата читателска публика и за нейните представи за Европа и нейните граници. Подчертава се, че независимо от изказаните резерви, журналите притежават стойност и поради изнесената в тях фактология за нашия регион. Убедително се посочва, че натрупаното през XVIII век познание за османците, за тяхната държава и населяващите я народи намира своето място в политическото мислене пред последвалите столетия. Обобщава се, че фактически немското обществено мнение от XIX век получава в наследство големи съмнения относно цивилизационните способности на Османската империя. Настоява се, че политическите промени, свързани с освобождаването на християнските народи на Балканите, са срещали в лицето на читателите на немските журнали свои поддръжници.

Към предложения за рецензиране труд имам следните бележки и препоръки:

Текстът до голяма степен остава затворен в текстовете на немските журнали. Не е направена сериозна стъпка да се отиде отвъд тази информация и тя да се сравни с даните на други източници. За мен е необяснимо отсъствието на книгата “Изобретяването на Източна Европа” на Лари Улф, която дава богати възможности за сравнения с визиите на други политически грамотни мъже от XVIII век. Същото бих казала и за изследванията на колегите от Института за балканистика, за които темата за образа на “другия” е обект на специално внимание през последните двадесет години. Евентуално те биха помогнали да се прецизира за коя френска книга става дума на стр. 173 в труда на доц. д-р Иван Първев. Отново наличните изследвания биха помогнали на автора да коментира и факта, че в някои от случаите, в които се говори за сърби в журналите, всъщност става дума за българите, Ще си позволя да спомена и трудовете на гръцката колега Ели Скопетея, която още преди Едуард Саид убедително очерта характеристиките на т. н. “ориентализъм”. Авторът на рецензирания труд вероятно има някакви несъгласия със създадената от Хуго Дизеринг имаголожка школа, но тя според мен, не може да бъде подмината с пълно мълчание в труд, посветен на образа на другостта.

Редица въпроси, които са вече добре известни за балканистиката, не са докоснати от журналите, т. е. за нас е интересен и проблемът за отсъствието на някои теми от немските политически списания. На някои места това е направено, като например въпросът за взаимоотношенията на източноправославните с католицизма и протестантството, но сложните и богати исторически реалности предлагат още много други възможности за коментари в тази насока. Тук бих си позволила да спомена например н. т. “Ляледеври” и зората на османското книгопечатане. Или крайно интересната тема за оракулите за заместването на полумесеца в Истанбул с кръста, тема, която е засегната на някои места в текста, без да се правят необходимите коментари на този вид пропаганден инструмент.

На стр. 13 става дума, че и през епохата на Просвещението не са преодолени разграничителите

линии между протестантските и католическите земи. Бих добавила, че тези различия всъщност не са преодоляни и до днес.

Текстът би спечелил, ако представените данни за броя на читателите на политическите журнали и тиража на изданията беше съотнесен към общия брой на немскоговорящата читателската аудитория и изобщо към общия брой на населението на Свещената империя.

Някои моменти се нуждаят от допълнителен коментар, така например: на стр. 318 се говори за най-малкия син на езекутирания княз Константин Брънковяну, докато в дадения под черта текст става дума за сина на Кантакузинос.

Бих предложила някои информации от богатите бележки под черта да бъдат качени в текста, като например тази от стр 328 за българите в Молдавия от немско списание от 1770 г. Става дума за важна информация, която ни дава допълнителни щрихи към образа на българите, че те са свободни и част от тях са търговци, а друга част служат при княза. Същото се отнася и до образа на гърците, които също присъстват в тази информация и които в труда на Иван Първев не са представени с друг образ освен с този на неособено симпатичните маниоти. Впрочем гърците присъстват в немските журнали отново и на стр. 301 на труда, където се пояснява, че те заедно с евреите и арменците въртят търговията в Османската империя.

Струва ми се, че сведенията от 227 стр. за историята на списанието би трябвало да отидат в началото на труда, където се дават общи сведения на периодиката.

В заключение ще подчертая, че пред нас е труд, представляващ резултат от дългогодишна работа с един труднодостъпен за нас и неизползван с оглед на балканската история богат на информация извор на материал. Ценните данни, извлечени от този материал, са интерпретирани от историк, познаващ детайлно епохата, плод на която са анализирания текстове. Ново познание, което този труд ни предлага, обогатява картината на столетието, подготвило прехода на балканските общества към модерната епоха. Същевременно трудът има познавателна стойност и с оглед на представите за менталните структури в немскоезичния свят през епохата предшестваща Френската революция, позволявайки да се надникне в механизмите и закономерностите на образотворчеството през онази важна за съвременна Европа време.

Авторът има необходимия брой публикации по темата и авторефератът представя адекватно дисертационния труд.

Въз основа на гореказаното смея да твърдя, че рецензирания труд притежава качествата, необходими за присъждането на неговия автор на степента “доктор на историческите науки”.

София, 18.09. 2011 г.

Рецензент:

проф. д. и. н. Надя Данова